

Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları Ve Bunlara Verilen Cevaplar

Dr. Zekeriya Akman

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

zekeriyaakman@hotmail.com

Özet

İngiltere'nin resmi kilisesi niteliğindeki Anglikan Kilisesi tarafından, 1335(1919) yılında Osmanlı Meşihat Kurumuna, İslam Dinini tanımak amacıyla sorular yöneltilmiştir. Kilise, İslam Dini nedir? Bu din fikre ve hayata neler veriyor? Zamanımızın sıkıntılarını nasıl çözüyor? Dünyayı daha iyi ve daha kötü şekilde değiştiren siyasi ve manevi güçler hakkında ne diyor? Şeklinde dört soru sorarak, bunlara elli bin kelimeye kadar olabilecek kapsamlı cevap istemiştir. Şeyhülislam Kurumu bu sorular üzerine çalışmalar yapmış ve İzmirli İsmail Hakkı tarafından hazırlanmış olan eseri kiliseye verilecek cevap olarak kabul etmiştir. Fakat bu cevap Osmanlı Devletinin yıkılışı nedeniyle gecikmiş ve verilememiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti döneminde İzmirli İsmail Hakkı'nın bu çalışması Anglikan Kilisesi'ne cevap olarak yayınlanmıştır. Bu dönemde Kilise'nin sormuş olduğu sorulara, resmi makamlardan bağımsız olarak, Abdülaziz Çaviş ve Milaşlı Doktor İsmail Hakkı tarafından birer eser yazılarak cevaplar verilmiştir. Bu çalışmada, Anglikan Kilisesi'nin sorularına verilmiş cevaplar tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anglikan Kilisesi, İslam, Din, Hz. Peygamber, Osmanlı, Meşihat.

Abstract:

The Questions The Anglican Church Posed To The Meşihat Institution And Responses To Them

The Anglican Church, the State Church of England, posed some questions to the Ottoman Meşihat Institution in order to familiarize with the Islam religion. The Church asked the following four questions to be comprehensively answered in up to fifty-thousand words: What is Islam (religion)? How does Islam contribute to reflection (thought) and life? What solutions does it offer to the problems of the age? What does it say about political and spiritual Powers that change the World for the better or for the worse? The Institution of Şeyhülislam approved the work prepared by İzmirli İsmail Hakkı as response to the Church. But this work could not be forwarded to the Church due to Ottoman collapse. During the Government of (Turkish) Grand National Assembly this work of İzmirli İsmail Hakkı was published as a response to the Church. During this period both Abdülaziz Çaviş and Milaşlı Doktor İsmail Hakkı produced works independent of government in res-

ponse to questions posed by the Church. In this work the responses to the questions posed by the Church are introduced and analyzed.

Key words: the Anglican Church, İslam, Religion, the Prophet (PBUH), Ottoman, Meşihat

Giriş

İngiltere'nin resmi kilisesi olan Anglikan Kilisesi, dünyanın birçok bölgesinde faaliyet yürüten, misyonerlik çalışmaları yapan ve çok sayıda mensubu bulunan dini bir cemaattir. Anglikan Kilisesi'ne bağlı olarak kurulmuş olan Dinler Külliyyatı Cemiyeti bünyesinde bir kütüphane oluşturmuştur. Kütüphanenin yazı işleri müdürü Mr. Arthur Bouthwood, arşivlerinde İslam Dini'ni tanıtıcı bir eser bulundurmamak amacıyla Osmanlı Şeyhülislamlık Makamına bir takım sorular yönelterek bilgi istemiştir. Bouthwood'un ne maksatla bu soruları sorduğunu bilmemiz mümkün değildir. Kütüphanelerine İslam Dini'ni tanıtıcı ve Müslümanlar tarafından hazırlanmış bir eser kazandırmak istemiş olmaları muhtemeldir. Ayrıca İslam Dini'ni Müslümanlardan tanıyıp, hedef kitleleri olan İslam Coğrafyası'ndaki faaliyetlerine yön vermek istemiş olmaları da mümkündür.

Bu soruları cevaplaması istenen Meşihat Kurumu'nun konuya yeterince önem vermiş olduğunu görmekteyiz. Şeyhülislamlık Makamı, soruları cevaplandırmak üzere en önemli ilmi kurulu olan Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye'yi görevlendirmiştir. Bu kurum tarafından Kilisenin sorularına cevap mahiyetinde bir eser hazırlanmıştır. Osmanlı Devletinin yıkılışından sonra yeni kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Şer'îye ve Evkaf Vekili Mehmed Vehbi Bey, hem Şeyhülislamlık Makamı tarafından hazırlatılan eseri yayınlamış, hem de konunun önemine binaen yeni bir kitap yazılması için çalışma başlatmıştır.

Anglikan Kilisesi'nin sormuş olduğu sorular ve bunlara verilen cevaplar, içerik ve kapsam bakımından sadece o günü değil, sonraki dönemleri ve günümüzü de ilgilendiren mahiyette olmaları nedeniyle konunun büyük önem arz ettiği kanaatindeyim. Bizde bu çalışmamızda, dönemin ilmi çevrelerini uzun süre meşgul eden, Anglikan Kilisesi'nin sorularını ve bunlara verilen cevapları tanıtmaya ve değerlendirmeye çalıştık. Anglikan Kilisesi'nin sorularına cevap mahiyetinde yapılmış olan çalışmalar, İslam dinini detaylı bir şekilde tanıtan eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kilisenin sorularına cevap yazmış olan ilim adamları, aynı zamanda bu dinin Peygamberini de tanıtmaya çalışmış ve onun kişiliğinden, uygulamalarından örnekler vermişlerdir. Bizde çalışmamızda, bu cevaplardaki Hz. Peygamber vurgusunu ve onun kişiliği ile ilgili görüşleri tespit ve değerlendirmeyi amaçladık.

Anglikan Kilisesi

Hıristiyanlık Dini'nin bir mezhebi olan Anglikan Kilisesi, İngiltere'nin resim kilisesi niteliğindedir. Anglikan Kilisesi XVI. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kilise bu yüzyılda Roma'dan yönetim, inanç ve ibadet yönleriyle ayrılmıştır. Anglikan Kilisesi'ni hem reforme olmuş, hem de Katolik inançlarına bağlı bir yapı olarak değerlendirmek mümkündür. Kilise, doktrin yönüyle Protestanlık ile Katolikler arasında adeta bir köprü görevi görmektedir. Anglikan Kilisesi'nin önemli özelliklerinden biri, İngiltere monarşisinin başı, aynı zamanda bu kilisenin de yöneticisidir. Daha önceleri Papaya bağlı olan İngiliz kilisesi, XVI. Yüzyılda VIII. Henry döneminde Papayla yollarını ayırmış ve bağımsız bir kilise görünümü kazanmıştır. Anglikan Kilisesinin tam bağımsız bir yapıya kavuşması Elizabeth döneminde olmuştur. Elizabeth (1558-1603) yılları arasındaki 45 yıllık saltanatı boyunca İngiltere'deki reform hareketini tamamlayarak İngiliz Kilisesine yeni bir şekil vermiştir. Papa'nın otoritesini tamamıyla reddeden, din adamları sınıfının evlenmesine izin veren bir anlayışla Protestanlığa yakın duran ancak kabul edilen temel dini inanç esasları bakımından Katolik mezhebine yakın duran bir kilisedir. Katolik doktrinini devam ettiren bu kilise, insanların anlayacakları bir dilde ibadet yapılmasını savunmuştur.¹

Kilisenin ilk ortayı çıkışı, reformlar sonrası, Kral VIII. Hanry eşinden boşanmak istemiş, bu duruma Katolik Mezhebi'ndeki boşanma yasağı nedeniyle Papa'nın karşı çıkması üzerine, İngiliz Kilisesi Roma ile bağlarını kopartmaya başlamıştır.² Anglikan Kilisesini inanç ve ayinleri Ortak Dua Kitabıyla tespit edilmiştir. Bu kitap Kraliçe Elizabeth tarafından kabul edilmiş ve kiliselerde içeriği uygulanmaya başlanmıştır. Anglikan inanç ve öğreti yaşamının temelini oluşturan bu kitap, daha sonraki dönemlerde bir takım değişiklik ve düzeltmelere tabi tutulmuştur.³

Anlam itibarı ile "Anglican" kelimesi İngiltere'nin, İngiltere'ye ait olan anlamına gelmektedir. Anglikan terimi ise İngiltere'yi ve tarihi süreçte onun kilisesini tanımlayan bir sıfat olarak kullanılmıştır.⁴ Günümüzde Anglikan Kilisesi, 160 tan fazla ülkede faali-

¹ Semra Akgün, **Anglikan Kilisesi'nin Yapısı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 29-31, İstanbul, 2006.

² Resul Çatalbaş, **Anglikan Kilisesi'nin ortaya Çıkışı ve Özellikleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 37, Ankara, 2006.

³ Resul Çatalbaş, **Anglikan Kilisesi'nin ortaya Çıkışı ve Özellikleri**, s. 38.

⁴ Resul Çatalbaş, **Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sinde Yeri**, Basılmamış Doktora Tezi, s. 11, Ankara, 2011.

yet gösteren, birçok yerde misyonerlik çalışması yürüten 80 milyonu aşkın mensubu bulunan bir kilisedir.⁵

Anglikan Kilisesi'sinin Osmanlı Meşihat Kurumuna Soruları

İngiltere Anglikan Kilisesi tarafından 1335 (1916)⁶ yılında Osmanlı Şeyhülislamlık makamına bir mektup gönderilmiştir. Londra'dan gönderilmiş olan bu mektupta İslam Dini hakkında bazı sorular sorulmuştur.⁷ Bu dönemde İngiltere'de Dinler Külliyati Cemiyeti adı altında dinler hakkında yazılmış önemli eserlerin toplanacağı bir kütüphane kurulmuştur. Bu kütüphanenin yazı işleri müdürü olan Mr. Arthur Bouthwood tarafından İslam Dini hakkında tanıtıcı bilgiler edinilmek istenmiştir. Anglikan Kilisesinin matbaa sorumlusu da olan Arthur Bouthwood, kendi imzasıyla fakat Kilise adına dönemin Osmanlı Şeyhülislam'ı Haydarizade İbrahim Efendiye bir mektup göndermiştir. Mektupta Şeyhülislamlık Makamı tarafından cevaplandırılması için şu sorulara yer verilmiştir.

1. Hz. Muhammed'in dini nedir? İslam nedir?
2. Bu din fikir ve hayata ne veriyor?
3. Bu din zamanımızın çeşitli sıkıntılarını nasıl tedavi ediyor?

⁵ Resul Çatalbaş, **Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sinde Yeri**, s. 52.

⁶ Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin Anglikan Kilisesine Cevap maddesinde bu soruların 1916 yılında meşihat makamına sorulduğu belirtilmektedir. (Bknz. M. Süreyya Şahin, "Anglikan Kilisesine Cevap", **DİA**, III, s. 197.) Sevilürreşad Mecmuasında, 22 Nisan 1339 tarihinde yayınlanan ve yazarı belirtilmeyen bir makalede bu soruların sorulduğu yıl olarak 1335 yılı gösterilmektedir. (Bknz. "Anglikan Kilisesine Cevap", **Sevilürreşad**, XXI, 22 Nisan 1339, sayı. 527, s. 55.) Meşihat arşivinde yaptığımız çalışmada gelen evrak kayıtlarında, bu mektupla ilgili bir kayda ve tarihe ulaşamadık. Meşihat Makamı bu soruları cevaplandırmak üzere Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye'yi görevlendirmiştir. Bu kurumun karar defterlerine baktığımızda konunun 1919 yılı içerisinde yapılmış olan toplantılarda gündeme gelip tartışıldığını görmekteyiz. Zaten Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye Kurumu 1916 yılında henüz kurulmamıştır. (Bknz. Zekeriya Akman, **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye**, Ankara, 2009.) Dolayısıyla net bir bilgi olmamakla birlikte Anglikan kilisesi tarafından bu soruların Şeyhülislamlık Makamına 1335 Rumi (1919 Miladi) yılı içerisinde gönderilmiş olduğudur. Nitekim Abdülaziz Çaviş Anglikan Kilisesine cevap mahiyetinde yazmış olduğu eserin önsözünde bu soruların beş yıl akadar önce sorulduğunu belirtmektedir. Çaviş'in bu eseri 1340 (1924) yılında basılmıştır. (Bknz. Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Trc. Mehemet Akif, İstanbul, 1340.) Bu konuda Sevilürreşad Dergisinde verilmiş olan 1335 yılı ile rumi tarihin kastedildiği ve bununla 1919 yılı olarak alınması gerektiğinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

⁷ M. Süreyya Şahin, "Anglikan Kilisesine Cevap", **DİA**, III, s. 197.

4. Dünyayı gerek daha iyi, gerek daha kötü biçimde çeviren siyasi ve manevi güçlere ne diyor?⁸

Anglikan Kilisesi, sormuş olduğu bu sorulara kapsamlı cevap istemektedir. Gönderilmiş olan mektupta, bu sorulara otuz bin kelimele bir eserle cevap verilmesi talep edilmiştir. Anglikan Kilisesi, daha sonra ikinci bir mektupla daha Meşihat Makamına müracaat ederek, taleplerini yenilemiş ve detaylandırmıştır. Anglikan Kilisesi dini matbaası başyazarı Arthur Bouthwood ikinci mektupta sorulara verilecek cevabın elli bin kelimeye kadar çıkabileceğini Meşihat Makamına bildirmiştir. Arthur Bouthwood, kelime sayısının yanı sıra soruların siyasi ve dini ehemmiyetinin, bilhassa üç ve dördüncü soruların hususi ve siyasi öneminin detaylıca açıklanmasını talep etmiştir. Üçüncü sorunun cevabında ise, işçi ihtilal şeklinde görülen siyasi, içtimai, sınaî, intizamsızlığı, Avrupa siyasal hayatını alt üst eden Kapitalizm, Sosyalizm, Bolşevizm gibi sosyal akımların sebep olduğu kargaşaları kastettiğini belirtmiştir. Bouthwood, Müslümanlığın nasıl bir sosyal topluluk teşkil ederek bu sıkıntıları çözdüğünü ve İslam'ın günümüz toplumu hakkındaki görüşlerini öğrenmek istediklerini ifade etmiştir.⁹

Anglikan Kilisesi tarafında sorulmuş olan bu sorular, dönemin ilmi, fikri ve dini çevrelerini uzun süre meşgul etmiştir. Dönemin basınında da bu konuda haber ve yorumlar yazılmıştır. Bazı gazetelerde konu gündeme alınarak Şeyhülislamlık Makamına eleştiri malzemesi olarak kullanılmıştır.¹⁰ Dönemin ilim çevrelerini uzun süre meşgul eden bu soruları cevaplandırmak için Şeyhülislamlık makamı kapsamlı bir çalışma başlatmıştır.

Anglikan Kilisesi'nin Sorularına Cevap Mahiyetinde Yapılmış Olan Çalışmalar

Şeyhülislamlık makamı kendisine yöneltilmiş olan bu soruları cevaplandırmak üzere 1918 yılında kurulmuş olan ve meşihata bağlı çalışmalarını sürdüren Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye Kurumu'na havale etmiştir.¹¹

⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, Ankara,1339, s. 3-4, Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine cevap*, Trc. Mehmet Akif, İstanbul, 1340, s. 7-8, "Anglikan Kilisesine Cevap", *Sebilürreşad*, XXI, 22 Nisan 1339, sayı. 527, s. 55.

⁹ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 4.

¹⁰ Bu konuda İctihat Mecmuasında yayınlanmış olan bir makalede; Şeyülislamlık Makamının, Anglikan Kilisesi'nin sorularına cevap veremediği yönünde eleştiri yapılmıştır. Bknz. "Daru'l Hikme" *İctihad Gazetesi*, 1 Nisan 1922, Sayı. 147, s. 3058.

¹¹ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 4-5.

Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye kendisine verilmiş olan bu görevi ciddiyetle ele almış ve kurumun yapmış olduğu altı toplantının gündemini, Anglikan Kilisesi'nin sorularına verilecek cevaplar teşkil etmiştir. Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin 2 Ağustos 1336 tarihli toplantısında konu ilk kez gündeme gelmiştir. Sorulan sorulara verilecek olan cevaplar ile ilgili bir çalışma yapmak üzere Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye azalarından Ferit Bey ve Hafız İsmail Efendi görevlendirilmişlerdir.¹² 27 Eylül 1336 tarihinde yapılan toplantıda da konu görüşülmüş verilecek cevabın hazırlanması ve on beş güne kadar bitirilmesi kararlaştırılmıştır.¹³ 11 T. Evvel 1336 tarihinde ise, yazılan cevaplar okunmuş bunlara bir mukaddime yazılması konusunda Ferit Bey'e tekrar görev verilmiştir. Daha sonra yazılan cevapların bütün üyeler tarafından ayrı ayrı okunup, konu ile ilgili görüşlerinin alınması ve sonrasında, herkes tarafından imzalanması kararlaştırılmıştır.¹⁴ 16 T. Evvel 1336 tarihli toplantıda ise konu tekrar müzakere edilmiş, müştereken cevapların yeniden yazılması kararlaştırılmıştır.¹⁵

Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin, ele alıp çok önemseydiği anlaşılan bu konunun hazırlanması hususunda, birçok defa metot değiştirdiği anlaşılmaktadır. Öncelikle her üyeden sorulara cevap yazılması istenmiş, sonra iki azaya görev verilmiş, nihayetinde müştereken değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Fakat bir türlü arzulan cevabın ortaya çıkmaması eleştirilere neden olmuştur. İctihad Gazetesinde yayınlanan bir makalede bu konu nedeniyle Meşihat Kurumu ve dolayısıyla Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye eleştirilmiştir. Makalede; üç dört basit soruya uzun süredir hala cevap verilmediği ifade edilmiş, Şeyhülislamlık Makamının kendi asli işlerini ihmal edip başka konularla uğraştığı yönünde eleştiriler yapılmıştır.¹⁶

Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin 23 T. Sani 1336 tarihli toplantısında cevabın gecikmesi tartışılmış ve bu yönde kurum dışından yapılan eleştiriler değerlendirilmiştir. Kurumun bu sorulara cevap vermekte aciz olmadığı, fakat içerisinde bulunan şartlar nedeniyle gecikme olduğu ifade edilmiştir. Konu ile ilgili bir beyanname yayınlanması tartışılmış, daha sonra İzmirli İsmail Hakkı Efendinin yazmış olduğu cevabın, Şeyhülislamlık makamına takdim edilmesi, üyelerden Rasim Avni Bey'in teklifi üzerine kararlaştırılmıştır. Ayrıca konu ile ilgili gazete muharrirlerinde beyanat verilmesi kabul edilmiş-

¹² İstanbul Müftülüğü Meşihat-ı İslâmiye Arşivi, 1787 kayıt numaralı defter, s. 53.

¹³ İstanbul Müftülüğü Meşihat-ı İslâmiye Arşivi, 1787 kayıt numaralı defter, s. 54.

¹⁴ İstanbul Müftülüğü Meşihat-ı İslâmiye Arşivi, 1787 kayıt numaralı defter, s. 59.

¹⁵ İstanbul Müftülüğü Meşihat-ı İslâmiye Arşivi, 1787 kayıt numaralı defter, s. 53.

¹⁶ "Daru'l Hikme" , İctihad Gazetesi, 1 Nisan 1922, Sayı. 147, s. 3058.

tir.¹⁷ Anlaşılan odur ki Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye Kurumu, Anglikan Kilisesi'nin sorularına titiz bir çalışma neticesinde cevap vermeyi uygun görmüştür. Kurum öncelikle bütün üyelerinden cevap yazmalarını istemiştir. Daha sonra İzmirli İsmail Hakkı Efendinin yazmış olduğu cevaba diğer üyelerinde görüş ve katkıları eklenerek Meşihat Makamına takdim edilmiştir.

Anglikan Kilisesi'nin sorularına cevap hazırlanmasına ve Şeyhü'l-İslamlık Makamına sunulmasına rağmen, bu dönemde yayınlanmamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Şeriye ve Evkaf Vekili Mehmed Vehbi Efendi'nin beyanına göre, Anglikan Kilisesi'ne de bu cevap gönderilmemiştir.¹⁸ Çünkü bu dönem Osmanlı Devletinin yıkılışına ve dolayısıyla Şeyhü'l-İslamlık Makamının da kapandığı bir zamana denk gelmektedir. Yeni kurulmuş olan devlette Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararıyla Şeriye ve Evkaf vekâleti kurulmuş ve bu göreve Mehmet Vehbi Efendi getirilmiştir. Mehmed Vehbi Efendi "Böyle mühim bir meseleyi, suali cevapsız bırakmayı İslamiyetin şanına layık görmedim"¹⁹ şeklinden vurgulayarak bir cevap yayınlanmasını istemiştir. Anglikan Kilisesi'nin sorularına verilen cevabın yazarı İzmirli İsmail Hakkı Bey de bu dönemde Şer'iyye ve Evkaf Nezaretine bağlı olarak kurulmuş olan İslam Tetkikleri ve Telifleri Heyeti üyeliğine tayin olmuştur. Mehmed Vehbi Efendi, kiliseye verilen cevabın müsveddelerini ve temize çekilen kısımlarını İstanbul'dan Ankara'ya getirerek yeniden incelenmesi için tetkik heyeti oluşturmuştur. Fetva ve Tetkik Heyetleri tarafından tekrar gözden geçirilen cevaplar pek az değişiklikle kabul edilip yayınlanmasına karar verilmiştir.²⁰ Böylelikle İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından yazılan, öncelikle Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye üyelerinin katkıları eklenen ve daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti Fetva ve Tetkik Heyetlerinin düzenleme ve eklemeleri ile oluşan eser yayına hazır hale gelmiştir. İzmirli İsmail Hakkı Bey'in bu eseri "El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid" ismiyle 1339 yılında Anakara Ali Şükri Matbaası tarafından yayınlanmıştır.

Anglikan Kilisesi'nin sorularına devletin resmi kurumlarının gayreti dışında bazı ilim adamlarının şahsi çabasıyla da cevaplar yazılmıştır. Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye kurumunun İzmirli İsmail Hakkı dışındaki üyeleri tarafından da konu ile ilgili cevaplar

¹⁷ İstanbul Müftülüğü Meşihat-ı İslâmiye Arşivi, 1787 kayıt numaralı defter, s. 71.

¹⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 4.

¹⁹ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 5.

²⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 5-6.

hazırlanmış fakat bu çalışmalar yayınlanmamıştır. Kurum üyeleri tarafından yazılmış olan ve Meşihat Arşivinde bulunmayan, sorulara cevaplar mahiyetindeki risaleler yayınlanmadığı için bunlara ulaşmamız mümkün olmamıştır. Fakat Anglikan Kilisesinin sormuş olduğu sorulara resmi makamların görevlendirmesi dışında da cevaplar yazılmıştır. Bu konuda yapılmış olan çalışmalar şunlardır.

1. İzmirli İsmail Hakkı “El Cevabu’s-Sedid fi Beyan-i Dini’t-Tevhid”

Yazılış sürecini yukarıda anlatmış olduğumuz İzmirli İsmail Hakkının bu eseri 1339 yılında Ankarada basılmıştır. Eser Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye neşriyatı arasında yayınlanmıştır. 278 sayfadan oluşan bu çalışma, Anglikan Kilisesi’nin sorularına kapsamlı bir cevap niteliğindedir. Kitabın kapağında eserin, Fetva, Tetkikat ve Telifat-ı İslami Heyetleri tarafından tetkik edilip onay verilmesinden sonra yayınlandığı ifadesine yer verilmiştir. Kitabın başında Şer’iye ve Evkaf Vekili Mehmed Vehbi Efendi tarafından yazılmış olan bir önsöz yer almaktadır. İzmirli İsmail Hakkı’nın bu eseri daha sonra Fahri Unan tarafından sadeleştirilmiş ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmıştır.²¹ Özelde Anglikan Kilisesinin sorularına cevap amacıyla yazılmış olan bu eserde, genel manada İslam Dini’nin tanıtımı yapılmıştır. Kitapta kilisenin soruları sırasıyla ele alınıp cevaplar yazılmıştır.

2. Abdülaziz Çaviş “el-Ecvibe Fi’l-İslam An Es’ileti’l Ancilikiyye”

Şeyh Abdülaziz Çaviş Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti döneminde İslam Tetkikleri ve Telifleri Kurulu başkanlığını yapmış Mısır kökenli bir âlimdir. İzmirli İsmail Hakkı Efendinin, Anglikan Kilisesine cevap mahiyetinde yazmış olduğu eseri, Abdülaziz Çaviş’in başkanı olduğu bu kurula havale edilmiş ve onay almıştır. Abdülaziz Çaviş, İzmirli’nin yazmış olduğu bu eserin, İslam’ın inançlarını, hükümlerini ve ahlakını, güzel ve yeterli derecede tanıtan bir çalışma olduğunu belirtmektedir. Abdülaziz Çaviş, dönemin Şer’iyye ve Evkaf Vekili Mehmed Vehbi Efendi’nin kendisine, diğer dilleri çevirisi daha kolay, daha öz, ikinci bir eserin telif etmesini teklif ettiğini belirtmektedir.²² Bu talep nedeniyle kilisenin sorularına cevap mahiyetinde bir eseri kaleme aldığını belirtmektedir. Abdülaziz Çaviş, bu kitabı, Arapça olarak yazmıştır. Eser Arapça kitap şeklinde yayınlanmamıştır. Eser bazı bölümler halinde Sebilürreşad mecmuasında

²¹ İzmirli İsmail Hakkı, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Sadeleştiren Fahri Unan, Ankara, 2004.

²² Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 2.

yayınlanmıştır.²³ Arapça yazılmış olan bu kitabın Mehmet Akif tarafından yapılmış olan tercümesi 1340 tarihinde İstanbul'da yayınlanmıştır. İstanbul Evkaf-ı İslamiye matbaası tarafından basılmış olan bu eser 290 sayfadır. Mehmet Akif'in tercüme etmiş olduğu bu kitap, daha sonra Süleyman Ateş tarafından sadeleştirilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tekrar yayınlanmıştır.²⁴ Kitabın içeriğinde genel manada İslam Dini'nin bir tanıtımı yapılmıştır. Eserin orijinal ismi "el-Ecvibe Fi'l-İslam An Es'ileti'l Ancilikiyye" dir. Mehmet Akif'in tercümesi ile yayınlanmış olan eserin ismi "Anglikan Kilisesine Cevap" tır.

3. Milaslı İsmail Hakkı "Hakikat-ı İslam"

Hakikat-ı İslam, Milaslı Doktor İsmail Hakkı tarafından Anglikan Kilisesi'ne cevap mahiyetinde yazılmış bir eserdir. Milaslı İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı'dan ve Abdülaziz Çaviş'ten farklı olarak herhangi bir görevlendirme ve talep üzerine değil, tamimiyle kendi ilgisi nedeniyle, kiliseye cevap amacıyla bu eseri yazmıştır. Kitabın kapığında "Anglikan Kilisesi'nin sualleri münasebetiyle yazılmıştır" ifadesi yer almaktadır. Milaslı'nın, 216 sayfadan oluşan bu çalışması 1341 yılında İstanbul Hilal Matbaası tarafından yayınlanmıştır. Milaslı İsmail Hakkı, kitap için yazmış olduğu kısa önsözde, Anglikan Kilisesinin sorularına cevap yazmasının çevresindeki bazı kişiler ve sevenleri tarafından kendisine teklif edildiğini belirtmektedir.²⁵ Milaslı, kitabında Anglikan Kilisesi'nin sorularını sırasıyla ele alıp cevaplandırmaya çalışmıştır. Kur'an'dan çok sayıda ayetlerle, hadislerle ve İslam âlimlerinin görüşlerinden örnekler vererek cevaplarını delillendirmiştir. Tevrat ve İncil'den de alıntılar yapan Milaslı, bazı konularda dipnotlar vererek görüşlerini destekleme yoluna gitmiştir. Milaslı İsmail Hakkı, Tasavvufi bir bakış açısıyla yazmış olduğu bu eserinde, Kilisenin sorularına vereceği cevapları bitirdikten sonra kendisi "çok mühim bir soru" başlığı altında diğer bir konuyu ele alıp cevaplandırmaya çalışmıştır. Burada; yeryüzüne mükemmel bir nizam getirmiş olan İslam

²³ Abdülaziz Çaviş, "Anglikan Kilisesine Cevap", **Sebilürreşad**, cilt XXI, Sayı.546, s. 201-203, İstanbul, 1923, cilt XXI, Sayı.544-545, s. 185-187, İstanbul, 1923, cilt XXI, Sayı. 542-543, s. 169-172, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 581, s. 129-130, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 580, s.114-116, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 579, s. 97-99, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı.578, s. 81-84, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 577, s. 65-69, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 576, s. 49-52, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 575, s. 33-38, İstanbul, 1924, cilt XXIII, Sayı. 584, s. 178-180, İstanbul, 1924, cilt XXIII, Sayı.583, s. 161-163, İstanbul, 1924, cilt XXIII, Sayı. 582, s. 146-149, İstanbul, 1924.

²⁴ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Trc. Mehmet Akif, Sadeleştiren Süleyman Ateş, Ankara,1991.

²⁵ Milaslı İsmail Hakkı, **Hakikat-ı İslam**, s. 2, İstanbul,1341.

dinin mensuplarının günümüzde neden fakr-u zaruret içerisinde oldukları sorusunu ele almış ve cevaplandırmaya çalışmıştır.²⁶

4. Bediuzzaman Said Nursi Anglikan kilisesi'nin sorularına bir eser şeklinde cevap yazmamış, fakat bazı çalışmaları arasında bu sorulara değinmiş ve kısa cevaplar vermiştir.

Bediuzzaman Said Nursi, öncelikle İngiliz Meclisi Milliye'sinin altı soru sorduğunu ve bunlara altı yüz kelime ile cevap verilmesini istemediğini belirtmektedir.²⁷ Bediuzzaman, o dönem İngilizlerin Osmanlı devleti ile savaş halinde olmaları ve İstanbul'u işgal etmelerinden dolayı, muhtemelen duymuş olduğu kızgınlıkla Anglikan Kilisesi'nin soruları ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır. " Bir zaman İngiliz Devleti, İstanbul Boğazının topraklarını tahrip ve İstanbul'u istila ettiği hengâmda o devletin en büyük daire-i diniyesi olan Anglikan Kilisesi Baş Papazı tarafından Meşihat-ı İslamiye'den dini altı soru soruldu. Bende o zaman Darül- Hikmeti'l İslamiye'nin azası idim. Bana dediler bir cevap ver; Onlar altı suallerine altı yüz kelime ile cevap istiyorlardı. Ben dedim; Altı yüz kelime değil altı kelime değil hatta bir kelime ile değil, belki bir tükürük ile cevap veriyorum. Çünkü o devlet işte görüyorsunuz ayağını boğazımıza bastığı dakikada onun papazı mağrurane üstümüzde sual sormasına karşı yüzüne tükürmek lazım geliyor. Tükürün o ehli zulmün o merhametsiz yüzüne".²⁸

Bediuzzaman Said Nursi, Anglikan Kilisesi'nin sorularına yönelik bu cevabını, ilmi bir bakış açısıyla değil, daha çok siyasi yönden verdiği anlaşılmaktadır. Anglikan Kilisesinin sorularına öncelikle bu cevabı veren Said Nursi, daha sonra bazı eserlerinde bu konuya yine değinmiş ve kilisenin soruların cevaplandırmıştır. Kilisenin papazını ağır dille eleştiren Bediuzzaman, sorulara kısaca cevaplar vermiştir.²⁹ Vermiş olduğu her bir cevabı da bir ayet ile dellilendirmeye çalışmıştır.

Kilisenin sorularına cevap mahiyetinde üç eser yazılmıştır. Bunlardan İzmirli İsmail Hakkının yazmış olduğu cevabı resmi makamlarca kabul edilen cevap şeklinde değerlendirmek gerekir. Diğer iki eseri ve Bediuzzaman'ın cevabını da bu kişilerin şahsi gayret ve istekleri doğrultusunda oluşan çalışmalar olarak değerlendirmek doğru olacaktır.

²⁶ Milaslı İsmail Hakkı, **Hakikat-ı İslam**, s. 217-221.

²⁷ Bediuzzaman Said Nursi, **Lemalar**, s. 174, İstanbul, 1992.

²⁸ Bediuzzaman Said Nursi, **Mektubat**, s. 417, İstanbul, 1992.

²⁹ Bediuzzaman Said Nursi, **Sözler**, s. 723, İstanbul, 2004.

Anglikan Kilisesi'nin Sorularına Verilen Cevaplar

Anglikan Kilisesi'nin sorularına cevap mahiyetinde yazılmış olan her üç eser de farklı metotlarla yazılmıştır. Yapılan çalışmalarda genel manada İslam dinini tanıtmak ve kilisenin sorularını cevaplamak amaçlanmıştır. Eserlerin içeriklerine baktığımızda gayenin İslam'ın detaylarını sunmak olmadığını, özet halinde İslam Dini'nin tanıtıldığını görmekteyiz. Abdülaziz Çaviş, eserinde soruları cevaplamadan önce muhtemelen konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için kitabın yarısına yakın bir kısmını teşkil eden bir giriş yazmıştır. Bu bölümde özet bir şekilde İslam dininin mahiyetini ortaya koymaya çalışmıştır. Çaviş eserinde yazmış olduğu giriş bölümüyle kiliseye verilecek cevaplara bir zemin hazırlamıştır. Çaviş İslam'ı anlatmaya başlamadan önce o dönem Arap yarımadasında yaşayan toplumların sosyolojik, psikolojik ve ekonomik durumlarını tanıtmıştır.

Abdülaziz Çaviş, eserinin giriş bölümünde ayrıca İslam'ın genel bir portresini çizmiş, ibadet hayatı, ahlak, siyaset, ilim, adalet ve medeniyet bakımından dinin getirmiş olduğu yenilikleri tanıtmaya çalışmıştır. Çaviş, ayrıca Hıristiyanlık dini, Hz. İsa ve Arap Yarımadası'ndaki inançlar hususunda değerlendirmelerde bulunmuştur. Hz. İsa'nın getirmiş olduğu dinin başlangıçta insanlığı ıslah maksadıyla gönderildiğini, sonrasında tahrif edildiğini ve dolayısıyla beşeriyeti mutlu etmediğini, bu nedenle İslam Dini'nin gönderildiğini ifade etmektedir. Abdülaziz Çaviş'in Hıristiyanlara yönelik yazmış olduğu bu eserinde, diğer dinler hakkındaki gerçekleri gizlememesi, onları tahrif edilmiş ve insanlığa mutluluk sağlamayacak inançlar olarak tanıtmaması, dikkat çekici bir konudur. Abdülaziz Çaviş, uzun girişten sonra Anglikan Kilisesi'nin sorularını sırasıyla cevaplamıştır. Üçüncü ve dördüncü soruları bir tek soru kabul ederek cevaplamaya çalışmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı, Anglikan Kilisesine yazmış olduğu cevapta sorulara sırasıyla ve birçok başlık altında cevap vermiştir. Bu konuda yazılmış bir diğer çalışma olan Hakikat-ı İslam adlı eserde, Milaslı İsmail Hakkı, aynen İzmirli gibi bir metot izlemiş ve kilisenin sorularına sırasıyla cevap vermiştir.

Soru 1. Hz. Peygamberin Dini nedir?

Konu üzerinde çalışma yapan kişiler tarafından, mahiyet olarak aynı olsa da bu soru farklı kelimelerle ifade edilmiştir. İzmirli İsmail Hakkı, Hz. Peygamberin dini ne-

dir?³⁰ Abdulaziz Çaviş, İslam Dini nedir?³¹ Milaşlı İsmail Hakkı, İslam Dinin Mahiyeti nedir?³² Bediuzzaman Said Nursi, Hz. Muhammed'in dini nedir?³³ İfadeleriyle soruları algılayıp cevaplandırmaya çalışmışlardır.

Anglikan Kilisesinin sormuş olduğu bu soru, konu üzerinde çalışma yapan kişilerin en detaylı ve kapsamlı cevap vermeye çalıştıkları soru olmuştur. İzmirli İsmail Hakkı, bu soruya İslam dinini tarif ederek, cevap vermeye başlamıştır. İslam'ın üç temel üzerine bina edildiğini ve bunların itikat, amel ve ahlaki hükümlerden meydana geldiğini belirtmiştir. Daha sonra İslam'ın bu konulardaki prensiplerini açıklayarak genel hükümlerden özele doğru bir metot izlemiştir. İzmirli İsmail Hakkı, Allahın birliği esaslarına dayanan inanç prensiplerinin; Allaha, peygamberlere, Meleklerle, Kitaplara, Ahiret Gününe ve Kadere imandan ibaret olduğunu ifade etmiş ve sırasıyla bu esasları tanıtmıştır. Konuları ayet ve hadislerle tanıtan İzmirli, görüşlerini ilmi bir mantık ve üslup içerisinde açıklamıştır. İzmir İsmail Hakkı, İslam Dini'nin bu prensiplerini tanıttıktan sonra, İslam'ı "Hz. Muhammed'in, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayıran din'i, din-i ve dünyevi iyilikleri içinde bulundurucu, dünya ve ahret fenalıklarını defedicidir"³⁴ diye tanıtarak İslam'ın iyilikleri kazanma ve tamamlama, kötülükleri ise yok etme ve azaltma amacıyla olduğunu vurgulamıştır.

İzmirli, İslam'ın nefsin aklın ve dinin korunmasını esas aldığını belirtmiş ve bu konuda var olan dini hükümleri tanıtmaya çalışmıştır. İslam'ın hak ve adalet dini olduğunu belirterek, bu konudaki hukuki delillere yer vermiştir. İslam'da var olan hayat hakkı, hürriyet hakkı, mülkiyet hakkı ve tasarruf hakkı, medenilik hakkı, çalışma hakkı, ehil olma hakkı, kadın hakları gibi konulardaki hak ve özgürlükleri tanıtarak İslam Dini'nin bu alanlarına yönelik görüşlerini nakletmiştir. İzmirli İsmail Hakkı, İslam'ın fazilet dini olduğunu vurgulayarak, bu dinin hidayeti yayan, sapıklığı yok eden ve insanlığın güzel hasletlerle ve edeple bezenmesini sağlayan bir amacı olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Bu konuda Hz. Peygamberin "Ben Güzel Ahlakı Tamamlamak için gönderildim"³⁶ hadisini örnek vermiştir. İzmirli İsmail Hakkı daha sonra, İslam'ın getirmiş olduğu bu edep ve ahlaki, Allaha, Resullullahı, Anne ve Babaya, Topluma ve İnsanlara karşı olan görev-

³⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 3.

³¹ Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine cevap*, Trc. Mehmet Akif, s. 3.

³² Milaşlı İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslam*, s. 3.

³³ Bediuzzaman Said Nursi, *Sözler*, s. 723.

³⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 55.

³⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 8-183.

³⁶ Mâlik bin Enes, *Muvattâ*, Hüsnü'l-hulk, 8. İstanbul, 1992.

ler yönüyle açıklamaya çalışmıştır. Yapmış olduğu çalışmanın büyük bir kısmını bu sorunun cevabına ve İslam Dini'ni tanıtmaya ayıran İzmirli, İslam Dini'nin fitri bir din olduğunu ve insanın bu dine yatkın olarak yaratıldığını belirtmiştir.³⁷

Abdulaziz Çaviş, eserinin giriş bölümünde İslam'ın genel bir portesini çizdikten sonra, birinci soruya geçmiştir. Öncelikle Müslümanlığın özelliklerinden bahseden Abdülaziz Çaviş, İslam'ın akla dayanan bir din olduğunu, akıl ve vicdan hürriyetini önemseydiğini vurgulamıştır. İslam Dini'nin özünün tevhid ve doğruluk olduğunu, bunlardan birinin eksilmesi ya da olmamasıyla gerçek bir Müslümanlığın olmayacağını belirtmiştir. İslam'ın kendisinden önce gelen semavi dinler gibi, Tehvid'i vurguladığını ve bunun da dinin temel prensibi olduğunu ifade etmiştir.³⁸ Doğruluk prensibinin ise İslam dininin asıl amacı olduğunu belirtmiştir.³⁹ Abdulaziz Çaviş, bu soruya vermiş olduğu cevapta, Tehvid ve Doğruluk prensiplerine değindikten sonra, İslam Dinindeki ibadetleri tanıtmıştır. Daha sonra İslam siyaseti başlığı altında dindeki meşveret (danışma) geleneğini İslam tarihinden örnekler vererek açıklamıştır.⁴⁰

Milaslı İsmail hakkı, bu soruya İslam Dini'nin tarifini yaparak ve gayesini açıklayarak cevap vermeye başlamıştır. Milaslı, Hz. Peygamberin getirmiş olduğu dinin her zaman bütün insanlığı kuşatan, insan fitratına en uygun inanç ve ibadet esaslarını içeren, hayatın gereklerini ve insanlar arası ilişkileri en mükemmel biçimde düzenleyen, ilahi bir din olduğunu belirtmektedir. İnsanların saadet ve selametini esas alan bu din, insanlığın hem dünya ve hem de ahirette kurtuluşa ermesini temin etmeyi amaçlamaktadır. Milaslı, İslam'ın esaslarının, Hz. Peygamberin sünnetinden öğrenilmesi gerektiğini belirterek, Kuran, Sünnet, icma ve Kiyas şeklinde bir metot izlenmesi gerektiğini ifade etmiş ve bunları açıklamıştır. İslam'ın ilk emrinin "oku olduğunu ve öğrenmenin dinen farz olduğunu belirterek Kur'an dan ayetler vererek dinin, ilim ve ihlâs gibi konulardaki prensiplerini tanıtmıştır. Milaslı bu soruya vermiş olduğu genel cevaplardan sonra imanın şartlarını, ibadetleri, İslam'ın şartlarını tek tek ele alarak açıklamaya çalışmıştır.⁴¹ Milaslı dünya ve ahiret işlerinin güzel yürümesi, âlemin nizam ve intizamının muhafazası için gerekli esasları beş ana başlık altında belirleyerek açıklamıştır. "Nefsin korunması, aklın korunması, nesebin korunması, malın korunması ve dinin korunması" ola-

³⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 183.

³⁸ Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine cevap*, Trc. Mehmet Akif, s. 118.

³⁹ Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine cevap*, Trc. Mehmet Akif, s. 127.

⁴⁰ Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine cevap*, Trc. Mehmet Akif, s. 166-195.

⁴¹ Milaslı İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslam*, s. 8-90.

rak belirlemiş olduğu bu esasları ayet ve hadis referansları ile detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmıştır.⁴²

Bediuzzaman Said Nursi, bu soruya kısaca Hz. Peygamberin getirmiş olduğu din “Kur’an dır, imanın altı esası ve İslam’ın beş şartıdır” şeklinde cevap vermiştir.⁴³

Soru 2. Bu din fikir ve hayata neler bahşediyor?

İzmirli İsmail Hakkı, bu soruyla İslam Dini’nin fikir ve hayata vermiş olduğu nimetlerin neler olduğunu sorulduğunu kabul etmiştir. İslam Dini’nin öncelikle fikri tutsaklıktan kurtardığını hedef olarak hak ve hakikati bahşettiğini, fikre bir kemal gayesi verdiğini belirtmiştir. Asırlardan beri devam eden gelen fikri tutsaklık İslam sayesinde hürriyetine kavuşmuştur. İslam iradeye istiklal bahşetmiş cemaate kuvvet ve metanet vermiştir. İzmirli, fikir istiklalinin insan fıtratının gereği olduğunu, onu esir etmenin insana verilen en önemli hürriyetlerden birini yok edeceğini savunmaktadır. Ona göre İslam, iradeyi evhamlardan kurtarmış, nefsanî eğilimlere mani olmaya çalışmıştır. Sadece dış dünyaya yönelik değil, kalbi düşünceleri bile düzen altına almış, böylece fikri ve ameli sahada nezih insanlar yetiştirerek cemiyeti güçlendirmeyi hedeflendirmiştir. İzmirli İsmail Hakkı, İslam Dini’nin, ahiret fikrinin toplumda kökleşmesini sağlayarak, hesaba çekileceği kaygısını taşıyan bireyler vasıtasıyla düzenli bir toplumu ve bu düzenin devamını hedeflemiştir. İslam, ahiretin ebedi olduğu ve dünyanın geçici olduğu fikrini aşılıyarak, hayatın düzenini koruyan insanların yetişmesini sağlamıştır.⁴⁴

Abdulaziz Çaviş, Avrupa ve Batı Dünyasının İslam Dini’ni XIX. Asırdan itibaren İslam dünyasını gezen turist ve yazarlar vasıtasıyla tanımaya çalıştığını, bunun ise İslam Medeniyetinin çöküş dönemine rastladığını belirtmektedir. Abdülaziz Çaviş, XV. Asır itibari ile çöküş sürecine geçen İslam Medeniyetinin XIX. Asırda, artık ihtişamını kaybettiğini bu nedenle Avrupalıların karşısına, bütün kurumlarında ve sistemindeki güzellikleri ile sunulacak İslam yerine her şeyi tükenmiş ilerlemesi durgunluğa dönüşmüş bir yapı çıkmıştır. Abdulaziz Çaviş, batıların, İslam anlayışındaki sakatlığının da bundan kaynaklandığını savunmaktadır. Hâlbuki batılılar İslam’ı altın çağlarında tanıyabilseydi ya da İslam dini onlara asl-i hüviyetiyle tanıtılmış olsaydı, durum çok farklı olabilirdi. İslam’ın kitabı kuranın ve peygamberinin dünya medeniyetine sunduğu katkıları görmezden gelmenin bu dine yapılacak en büyük haksızlık olduğunu ifade etmektedir.

⁴² Milaslı İsmail Hakkı, **Hakikat-ı İslam**, s. 98-107.

⁴³ Bediuzzaman Said Nursi, **Sözler**, s. 723.

⁴⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **El Cevabu’s-Sedid fi Beyan-i Dini’t-Tevhid**, s. 184-200.

İlim, ahlak ve mantık ölçüleriyle bu dini anlamaya çalışan herkesin mükemmelliğini açıkça göreceğini belirtmiştir. Abdülaziz Çaviş, İslam'ın, perişan toplumları yücelten, onları bir araya getirip aralarındaki yakınlaşmayı sağlayan bir unsur olduğunu ve aynı zamanda adaleti tesis eden bir sisteminde adeta adı olduğunu ifade etmiştir. Yine İslam, sekiz asır boyunca medeniyetin zirvesinden inmemiş ve sunmuş olduğu hayat tarzıyla o zamana kadar yeryüzünde görülmemiş ve kâinatı arzıyla, semasıyla, yer altı ve yerüstüyle bir bütün kabul ederek insanlığın hizmetine sunmuş yegâne dindir. Abdülaziz Çaviş İslam'ın Dünya medeniyetine yaptığı en önemli katkının kadın haklarına getirdiği bakış açısı olduğunu belirterek bu konuyu detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmıştır.⁴⁵

Milaslı İsmail Hakkı, bu soruya "İslam fikre istiklal ve özgürlük, sıhhat ve selamet, ulviyet ve metanet, hayata nur ve marifet, tesanüd ve müşareket, nizam ve emniyet müsavvat ve hürriyet, adalet ve hâkimiyet hülasa madde ve manayı birleştiren nezih ve salim, tatlı ve mutmain, medeni bir hayat tarzı sunmaktadır"⁴⁶ cevabını vermiştir. Milaslı İsmail Hakkı, İslam'ın fikir hayatına kazandırdıklarını anlamak için, ilk ortaya çıktığı zamanlardaki dünyanın durumuna bakmak gerektiğini vurgulamış ve İslam öncesi dönemi tanıtmaya çalışmıştır. Milaslı tasavvufi bir bakış açısıyla tarihten örnek vererek ve bazen kerametler, harikulade olaylarla görüşlerini desteklemeye çalışmıştır. Milaslı İsmail Hakkı'nın, vermiş olduğu cevapta kilisenin sorusunu göz önünde bulundurmadan ziyade İslam'a davet eder tarzda bir tavır takındığını görmekteyiz.⁴⁷

Bediuzzaman Said Nursi, bu soruyu "İslam fikre tevhit hayata istikamet vermiştir" şeklinde kısaca cevaplamıştır.⁴⁸

Soru 3. Zamanımızın çeşitli sıkıntılarını nasıl tedavi ediyor?

İzmirli İsmail Hakkı, Avrupa da zenginlik ve servetin azınlık bir kesimin elinde olduğunu, bunlarında diğerlerine tahakkümü neticesinde toplumun büyük bir kesiminin fakirlik ve zaruret içerisinde bulunduğunu belirtmektedir. Bu nedenle işçi sınıfının bir nevi modern köleler olduğunu, Kapitalizmin baskıcı tutumu nedeniyle, Komünizm gibi insanlık dışı bir sistemin doğmasına sebep olduğunu ileri sürmektedir. Dünyayı kasıp kavuran, kan döküp ülkeleri adeta cehenneme çeviren bu kavgaların asıl nedenin servet dengesizliği olduğunu vurgulamıştır. İzmirli İsmail Hakkı servet dengesizliğini

⁴⁵ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 196-221.

⁴⁶ Milaslı İsmail Hakkı, **Hakikat-ı İslam**, s. 163.

⁴⁷ Milaslı İsmail Hakkı, **Hakikat-ı İslam**, s. 163-178.

⁴⁸ Bediuzzaman Said Nursi, **Sözler**, s. 723.

ortadan kaldırmak için yapılan kavgaların aile, din ve tasarruf hakkı gibi temel hürriyetlerin ayaklar altına alınmasına neden olduğunu belirtmiştir. İzmirli, İslam dininin bilhassa mali konulardaki emir ve yasaklarını delillendirerek açıklamaya çalışmıştır. İslam'da mali ve iktisadi tahakkümün olmadığını, dinin bu konularda "mallarından, muhtaç durumda olanlara, malda yoksun durumda bulunana, belirli bir hak ayıranlar"⁴⁹ ayeti doğrultusunda yardım sistemi oluşturduğunu ifade etmektedir. İzmirli daha sonra İslam'ın mülkiyet meselesine bakışının ve İslam Hukuku'ndaki mali yükümlülüklerle ilgili kurallarını açıklayarak, dinin bu konulardaki sorunlara getirmiş olduğu çözümleri anlatmıştır.⁵⁰

Abdülaziz Çaviş kitabında, kilisenin iki, üç ve dördüncü sorularına iç içe cevap vermiştir. Bu soruya cevap olarak ta İslam'ın günümüz sorunlarına edep ve ahlakla çözüm bulduğu şeklinde açıklamıştır. Abdülaziz Çaviş, İslam'ın kadın haklarına vermiş olduğu önem üzerinde durmuş, dindeki iffet anlayışıyla toplumun ıslahının sağlandığını belirtmiştir. Çaviş, burada Avrupa'daki sorun ve çatışmaları tahlil edip bir karşılaştırma yapmamaya çalışmış, bunun yerine İslam'ı tanıtıcı açıklamalara yer vermiştir.⁵¹

Milaslı İsmail Hakkı, bu soruya pratik hayattan örnekler vererek İslam'daki ibadet ve emirleri sosyolojik açıdan ele almış ve toplum içerisinde meydana getirdikleri güzel sonuçları anlatarak açıklamaya çalışmıştır. Milaslı da, İzmirli İsmail Hakkı gibi bu soruyu cevaplarırken İslam'ın iktisada dair prensiplerini öne çıkartmış, yardımlaşma, zekât, sadaka gibi mali yükümlülüklerin toplumda fesadı önleyerek barış ve kardeşliği sağladığını ifade etmiştir.⁵²

Bediuzzaman Sasid Nursi ise; bu soruya " Faizi yasaklayarak, zekâti zorunlu tutarak" şeklinde cevap vermiştir.⁵³

Soru 4. Dünyayı gerek daha iyi, gerek daha kötü bir surette değiştiren siyasi ve manevi güçlere ne diyor?

İzmirli İsmail Hakkı, İslam devletinin Kur'an devleti olduğunu, onunda temel özelliğinin adaletle hükmetmek ve emaneti ehline vermek olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu konuda "Şüphesiz Allah emanetleri ehline vermenizi insanlar

⁴⁹ Kur'an-ı Kerim, el-Meâric, 24-25.

⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 231-234.

⁵¹ Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine cevap*, Trc. Mehmet Akif, s. 221-250.

⁵² Milaslı İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslam*, s. 179-183.

⁵³ Bediuzzaman Said Nursi, *Sözler*, s. 723.

arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder"⁵⁴ ayetini örnek vererek İslam Dini'nin konu ile ilgili prensiplerini açıklamaya çalışmıştır. İzmirli, daha sonra İslam siyasetini açıklamış ve İslam Devleti'nin tanımını yapmıştır. İslam'ın sosyal düzeni muhafaza maksadıyla tesis ettiği devletin Kur'an'ın telkin ettiği bir yapı olduğunu belirtmiştir. Yasama, yürütme ve yargının İslam'daki işleyiş şeklini de açıklayarak, soruya vermiş olduğu cevabı bitirmiştir.⁵⁵

Abdülaziz Çaviş soruları tek tek ele almayıp genel manada cevaplandığı için bu soruya özelde bir cevap yazmamıştır. Çaviş'in eserinde devlet yönetimine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Milaslı İsmail Hakkı'ya göre İslam, insanları en güzel şekilde idare etme esaslarını tespit ederek ortaya koymuş, meydana gelebilecek aksaklıkları da göz önünde bulundurarak, onlara karşı en adil çareleri düşünmüş ve bunları uygulamaya koymuştur. İslam'daki yönetim tarzını ve bazı uygulamaları izah ederek ve tarihten örnekler vererek konunun daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır. İslam'daki dayanışma ve kardeşlik prensiplerini açıklarken Hz. Peygamberin Medine deki Evs ve Hazreç kabileleri arasında var olan husumeti nasıl bitirip bir kardeşlik ortamının sağlandığını örnek göstermiştir. Milaslı İsmail Hakkı, İslam'ın Müslüman ve Gayrı Müslim herkesin vicdan ve ibadet hürriyetini savunduğunu, bu yönüyle dinin, adalet, şefkat ve güzel muameleyi esas aldığı vurgulamıştır.⁵⁶

Bediuzzaman Said Nursi, bu soruyu "Sa'y asıl esastır, servet-i insaniye zalimlerde toplanmaz, saklanmaz ellerinde" şeklinde cevaplandırmıştır.⁵⁷

Kiliseye Verilen Cevaplarda Hz. Peygamber Vurgusu

Anglikan Kilisesi'nin sormuş olduğu sorularda her ne kadar doğrudan Hz. Peygamber ile ilgili bir soru yoksa da cevaplara baktığımızda onun hayatından, sözlerinden ve kişiliğinden örnekler verildiğini görmekteyiz. Kilise'nin Sorularına cevap yazmış olan kişiler ele almış oldukları konular içerisinde, Hz. Peygamberi de anlatmaya ve tanıtmaya gayret göstermişlerdir. Abdülaziz Çaviş, eserinin giriş bölümünde, Arap yarımadasının İslam öncesi durumunu anlattıktan sonra Hz. Peygamberin, böyle karanlık ve cahilane bir ortamdan çıkarak dünyanın aydınlanmasına vesile olduğunu, bu yönü-

⁵⁴ Kur'an-ı Kerim, Nisa, 58.

⁵⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 236-258.

⁵⁶ Milaslı İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslam*, s. 184-217.

⁵⁷ Bediuzzaman Said Nursi, *Sözler*, s. 723.

le onu, gelmiş geçmiş en önemli islahatçı olarak kabul etmek gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁸ Abdülaziz Çaviş, Hz. Peygamberin, nübüvetten önceki hayatı hakkında bilgiler vermiş, fîcar savaşlarına katılması, o dönem toplumu içerisindeki konumu ve yaşadığı çevrenin fitne ve kötülüklerine karşı tutumu hakkında bilgiler vermiştir.⁵⁹ Yüce Allah'ın yeryüzündeki kötülükleri sonlandırmak amacıyla en sevgili kulu olan Hz. Muhammed'i açık dini ile destekleyerek âlemlere rahmet olarak gönderdiğini, o büyük peygamberinde görevini yerine getirmek hususunda hiç yılgınlık göstermediğini belirtmiştir. Hz. Peygamber'in, kavminin her türlü işkence ve cefalarına rağmen azmini hiç kaybetmeden mücahit bir ruhla çalıştığını, sapkın fikirleri düzelterek, azgınlık edenleri yola getirerek, çığırından çıkmış ahlaki doğrultarak, kötü töreleri söküp atarak, sosyal hayat için en sağlam hükümleri tebliğ ederek, görevini yerine getirmiş olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰ Abdülaziz Çaviş, Hz. Muhammed'in, İnsanlığı düzeltmek ve mutluluğunu sağlamak amacıyla 23 yıl durmadan, usanmadan, geceli gündüzlü çalıştığını vurgulamaktadır. Yazmış olduğu cevaplarda birçok defa Hz. Peygamberin hadislerine yer veren Çaviş, ondan bahsederken, genellikle "Abdullah oğlu Muhammed", "İslam Peygamberi" gibi ifadelerle ismini anmıştır.⁶¹ Muhtemelen Kiliseyi ve Gayrı Müslimleri muhatap kabul ettiği için Abdullah oğlu Muhammed ifadesini kullanmıştır. Hz. Peygamberin, Hıristiyan ve Yahudilerle de mücadele ettiğini, her iki taraftan da sadece tevhidi istediğini ve öğütlediğini belirtmektedir.⁶² Abdülaziz Çaviş, özellikle bu din insanlığına ne vermiştir sorusuna vermiş olduğu cevapta, Hz. Peygamber'in uygulamalarından ve hayatından çok sayıda örnekler vererek, bir nevi onu da muhataplarına tanıtmayı amaçlamıştır.⁶³ Abdülaziz Çaviş, Hz. Peygamber'in, söylediklerinin çoğunu kendi hayatında yaşayan ve uygulayan bir kişi olduğunu vurgulayarak onu şöyle tanıtmıştır; "Hz. Peygamber Efendimiz, İslam dinini öğretmeye ömürlerinin olgunluk devresinde başlamış olmalarına rağmen, bir gayret misali, bir faaliyet örneği idiler. Bir taraftan ev işlerini görmek için evdekilere yardımda bulunurlar, diğer taraftan davalara bakarlar. Cemaatlere nutuk verirler, namazlarda imamlık, ordularda kumandanlık yaparlar, hendeklerin kazınmasında toprak taşırlar, puta tapanlarla savaşa girerler, Arap heyetlerini kabul ederler, zamanın hükümdarlarıyla mektuplaşırlar, Müslümanların durumlarını tetkik buyurlardı. "⁶⁴

⁵⁸ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 28.

⁵⁹ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 26-27.

⁶⁰ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 28.

⁶¹ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 9.

⁶² Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 94.

⁶³ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 199.

⁶⁴ Abdülaziz Çaviş, **Anglikan Kilisesine cevap**, Trc. Mehmet Akif, s. 207.

İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid* adlı eserinin birçok yerinde Hz. Peygamberin hayatına, kişiliğine ve uygulamalarına dikkat çekmiştir. İzmirli, Hz. Peygamberin getirdiği dinin kendinden önceki bütün dinleri ortadan kaldırdığını, bu nedenle Allah tarafından miraca götürülerek önemli bir mertebeye yükseltildiğini belirtmektedir. Dönemin cahil toplumuna elçi olarak seçilip gönderilen, onlara kitabı, hikmeti ve en yüce ahlaki değerleri talim eden bu zatın, elindeki güç ve kuvvetin alelade sebeplere dayanmayıp ancak ilahi bir kudretin desteği ile ifade edilebileceğini belirtmektedir. Hiçbir ahlaki düsturun bulunmadığı bir ortamda yetişip en güzel ahlak numunelerini ortaya koymuş olan ve hayatında yalanı tespit edilmemiş bir kişi ve kendi ifadesi ile "ben ancak güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim"⁶⁵ şeklinde örnek bir şahsiyet olduğunu ifade etmiştir. Hz. Muhammed'in Kişiliğine dair vermiş olduğu örneklerle onun gerçek bir Peygamber ve Hatemül Enbiya olduğunu vurgulamıştır.⁶⁶ İzmirli İsmail Hakkı, Peygamberlere iman bahsini anlatırken, Hz. Muhammed'in mucizelerine yer vermiş ve onun hayatını özet bir şekilde anlatmıştır. Bu bölümde Hz. Peygamberin ismini anarken çoğunlukla "Şanlı Peygamberimiz Muhammed Mustafa Hazretleri", "Şanlı Yüce Nebi", "Şanlı Peygamberimiz" ifadelerini kullanmıştır. İzmirli, Hz. Peygamber'in, İslam'dan önceki hayatında da putperestliğe düşmanlık beslediğini ve kâmil sıfatlar taşıyan güzel ahlak sahibi bir kişi olarak kavmi tarafından "El- Emin" olarak vasıflandırıldığını ifade etmiştir. İslam'ın ilk gelişinde Allahtan başka yardımcısı ve destekçisi olmayan bir fert iken, sonrasında halk ve hükümdarlar ona tabi olmuş, zayıf bir insan olduğu halde kuvvet ve kudret sahiplerini zelil kılmış, ümmi olduğu halde, ilahi kitapları okuyanlara mürşit olmuş, bu kitapların gerçeklerini onlara göstermiştir. İzmirli, Hz. Muhammed'in ahlaki ve fitri olgunluklar itibariyle, cisimleşmiş bir mucize olduğunu, her yönüyle örnek alınması gereken, manevi hayatına bakıldığında insanlara vazifelerini tebliğ edip öğretmiş ve kendi nefsinde de tatbik etmiştir. Teorisiyle pratiği, sözleri ile fiilleri arasında zerre kadar fark göstermemiştir.⁶⁷ Allahtan aldığı emirleri herkesten önce ve fazlasıyla kendi nefsinde tatbik etmiştir. Ümmetine namaz ve doğruluğu, İffetli olmayı, anne, baba ve akrabayı ziyareti emretmiş ve bunları kendisinde yerine getirmiştir. Her türlü zorluğa sabır göstermiş, bütün durumlarda Allah'a tam bir güven ve iman içinde sığınmıştır. İzmirli İsmail Hakkı, Hz. Peygamberin özelliklerini şu şekilde dile getirmiştir; "Libası iyilik ve hayır, şiarı takva, seciyesi adalet, ahlakı doğruluk ve

⁶⁵ Mâlik bin Enes, *Muvattâ*, Hüsnu'l-hulk, 8.

⁶⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 37-49.

⁶⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 40-41.

vefa, tabiatı lütuf ve ihsan, âdeti hak şeriat idi. Hayrı ve iyiliği isteme, şecaat, hayâ, yumuşak huyluluk, mertlik, yavaş hareket etme (te'enni), acıma ve şefkat, güzel edep, itaat, Allah korkusu, güzel muaşeret gibi faziletler Hz. Muhammed'in hasletlerinden idi."⁶⁸

İzmirli eserinde Hz. Peygamberin Hususiyetlerine de yer vermiş onun insanlığına tamamına gönderilmiş son Peygamber olduğunu ifade etmiştir.

Anglikan Kilisesi'ne cevap yazmış bir diğer kişi olan; Milaslı İsmail Hakkı, Hakikat-ı İslam adlı eserinde, görüşlerini destek amacıyla zaman zaman Hz. Peygamberin hadislerine yer vermiştir. Fakat daha çok bazı sahabeler ve daha sonraki dönemlerde yaşamış olan İslam âlimleri ve mutasavvıfların hayatlarından bazı kesitler vererek görüşlerini desteklemeye çalışmıştır.

Sonuç

İngiltere Anglikan Kilisesi 1335(1919) yılında Osmanlı Şeyhülislamlık Makamına İslam Dini'ni tanıma amacıyla dört soru sormuştur. Bu sorular İslam'ı tanıma amacının yanı sıra, o dönem Avrupa da var olan sorunlara da, dinin bakış açısını öğrenmeyi hedeflemiştir. Kilisenin sorularına hemen cevap verilmemiştir. Beş yıl kadar bir hazırlık sürecinden sonra, sorular çok kapsamlı çalışmalarla cevaplandırılmıştır. Kilisenin sorularına cevap mahiyetinde üç eserin yazıldığını görmekteyiz. İzmirli İsmail Hakkı, Abdülaziz Çavuş, Milaslı İsmail Hakkı, kilisenin sorularına cevap amacıyla birer kitap hazırlamışlar ve bunlar o dönem yayınlanmıştır.

Anglikan Kilisesinin sorularına cevap olarak yazılmış bu her üç kitapta da, İslam Dini'nin detaylı bir tanıtımı yapılmıştır. Bu çalışmalarda İslam'ın temel prensipleri, Peygamberi, siyaset ve yönetim anlayışı, hukuk düzeni, tanıtılmaya çalışılmıştır. Kitaplarda, kilisenin soruları doğrultusunda Avrupa da ve diğer bazı bölgelerde o dönem var olan anlaşmazlık ve çatışmaların sebepleri tartışılmış, İslam'ın bu konuda getirmiş olduğu öneri ve çözümler açıklanmıştır. Bu eserlerde, Kapitalizm, Komünizm gibi dönemin fikri akımları değerlendirilmiş, bunların getirmiş olduğu anlayış tartışılmıştır. İslam'ın diğer dinlere bakış açısı, toplumda yaratmış olduğu farklılık ve günümüz sorunlarına getirdiği çözümler değerlendirilmiştir.

⁶⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*, s. 44-45.

Soruldukları zamanda dini ve ilmi çevrelerde uzun süre gündem oluşturmuş olan bu sorular ve verilen cevaplar, içerik ve kapsam olarak daha sonraki dönemleri de ilgilendiren niteliktedir. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar her ne kadar kilisenin sorularına cevap amacıyla hazırlanmış ise de İslam'ı batıya ve dünyanın her bölgesine tanıtmak şeklinde ele alınmışlardır. Anglikan Kilisesine cevap amacıyla yazılmış olan kitaplar, İslam Din'i var olduğu müddetçe güncelliğini koruyan birer çalışma olarak kabul görecektir. Çünkü bu çalışmalar sadece bir dönemdeki sorunları değil genel manada İslam'ı tanıtıcı ve toplumsal sorunlara çözümler getiren türden eserlerdir. Kilisenin soruları sormuş olduğu dönemde, çok uzun ve detaylı çalışmalar sonucu cevaplandırılmış olmaları, konunun ehemmiyetinin o dönem içinde algılandığını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Akgün Semra, **Anglikan Kilisesi'nin Yapısı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Akman Zekeriya, **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye**, Ankara, 2009.
- "Anglikan Kilisesine Cevap", **Sebilürreşad**, XXI, 22 Nisan 1339, sayı. 527, s. 55.
- Bediuzzaman Said Nursi, **Lemalar**, İstanbul, 1992.
- Bediuzzaman Said Nursi, **Mektubat**, İstanbul, 1992.
- Bediuzzaman Said Nursi, **Sözler**, İstanbul, 2004.
- Çatalbaş Resul, **Anglikan Kilisesi'nin ortaya Çıkışı ve Özellikleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- Çatalbaş Resul, **Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sinde Yeri**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.
- Çaviş, Abdülaziz, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Trc. Mehemet Akif, İstanbul, 1340.
- Çaviş, Abdülaziz, "Anglikan Kilisesine Cevap", **Sebilürreşad**, cilt XXI, Sayı.546, s. 201-203, İstanbul, 1923, cilt XXI, Sayı.544-545, s. 185-187, İstanbul, 1923, cilt XXI, Sayı. 542-543, s. 169-172, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 581, s. 129-130, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 580, s.114-116, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 579, s. 97-99, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı.578, s. 81-84, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 577, s. 65-69, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 576, s. 49-52, İstanbul, 1923, cilt XXIII, Sayı. 575, s. 33-38, İstanbul, 1924, cilt XXIII, Sayı. 584, s. 178-180, İstanbul, 1924, cilt XXIII, Sayı.583, s. 161-163, İstanbul, 1924, cilt XXIII, Sayı. 582, s. 146-149, İstanbul, 1924.
- Çaviş Abdülaziz, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Trc. Mehmet Akif, Sadeleştiren Süleyman Ateş, Ankara,1991.
- " Daru'l Hikme" **İçtihağ Gazetesi**, 1 Nisan 1922, Sayı. 147, s. 3058.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat-ı İslâmiye Arşivi, **1787 kayıt numaralı defter**.
- İzmirli İsmail Hakkı, **El Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid**, Ankara,1339.
- İzmirli İsmail Hakkı, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Sadeleştiren Fahri Unan, Ankara, 2004.
- Mâlik bin Enes, **Muvattâ**, Hüsnü'l-hulk, 8. İstanbul, 1992.
- Milashlı İsmail Hakkı, **Hakikat-ı İslam**, İstanbul,1341.
- Şahin M. Süreyya, "Anglikan Kilisesine Cevap", **DİA**, III, s. 197-198.